

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882 Cilt | Volume: 6 Sayı | Issue: 2 Aralık | December 2024

Gulât-ı Şîa'nın Ehl-i Beyt Taraftarlığının Sosyopolitik Nedenleri

Sociopolitical Reasons for the Ghulat Shia's Support for the Ahl al-Bayt

Metin GÜRPINAR

Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, Türkiye
PhD Student, University of Uludağ, Graduate School of Social Science, Bursa, Türkiye

habat488@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3094-8067>

Mehmet ÇELENK

Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Bursa-Türkiye
Assoc. Professor, Uludağ University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects, Bursa-Türkiye

mecelenk@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7104-5861>

* Bu makale Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde tez savunması yapılacak olan "Tarihsel Süreçte İmâmiyye Şîa'sında Sahâbe Tasavvuru" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 24.10.2024

Kabul Tarihi | Date Accepted: 25.12.2024

Yayın Tarihi | Date Published: 31.12.2024

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.1573040>

Atıf/Citition: Gürpınar, Metin-Çelenk, Mehmet. "Gulât-ı Şîa'nın Ehl-i Beyt Taraftarlığının Sosyopolitik Nedenleri". *Turkish Journal of Shiite Studies* 6/2 (Aralık 2024): 149-173. doi: 10.48203/siader.1573040

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanır.

Copyright & License: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the **CC BY-NC 4.0** license.

İntihal: Bu makale, *Turnitin* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by *Turnitin*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> **mailto:** turkishshiiestudies@gmail.com

Abstract

Ahl al-Sunnah and Shia, which constitute the two main mainstreams of Islamic thought, are very close to each other in basic beliefs and practices. In this respect, the Islamic tradition has never experienced sectarian differentiation at the level of religious differentiation, Christianity and other religions. In essence, the differentiation between Sunnism and Shiism, which was shaped around the leadership problem of the Islamic society after the period of the Prophet, evolved into different political and theological formations by incorporating different elements and approaches over time. The issue has become quite complex as Shiism addressed the problem of politics on a religious basis and made it a founding element of its own theological tradition. Shiite tradition has developed many different interpretations and approaches to politics and imamate issue. While Zaydiyya and Ithna'ashariyya built their systems on a relatively moderate and scientific basis, the groups called Ghulat Shia developed different extreme interpretations. In the early period, the ghulat movements, which were shaped as the usurpation of the right of the caliphate of the Ahl al-Bayt, the opposition to the innocent imam and Abu Bakr and Omar, tried to base their theses on religious, political, sociocultural and economic motives. These movements saw no harm in attributing themselves to a person from the Ahl al-Bayt in order to gain the support of the people. The basic aim of this article is to find out and demonstrate the socio-political reasons for the Ghulat Shia's support for the Ahl al-Bayt with a holistic approach.

Keywords: History of Islamic Sects, Sahabah, Ghulat Shia, Imamate, Ahl al-Bayt

Öz

İslam düşünce tarihinin iki ana kutbunu oluşturan Ehl-i sünnet ve Şîa temel inanç ve uygulamalarda birbirine oldukça yakındır. Bu yönüyle İslam geleneği mezhebi farklılaşmayı hiçbir zaman din farklılaşması, Hristiyanlık ve sair dinler düzeyinde tecrübe etmemiştir. Özü itibarıyla Hz. Peygamber dönemi sonrası İslam toplumunun liderlik sorunu etrafında şekillenen Sünnilik ve Şîilik farklılaşması zamanla bünyesine farklı unsurlar ve yaklaşımlar katarak farklı siyasi ve kelâmi oluşumlara doğru evrilmiştir. Şîiliğin siyaset problemini dini bir zeminde ele alıp kendi kelâm geleneğinin kurucu unsuru haline getirmesiyle beraber konu oldukça girift bir hale gelmiştir. Şîi gelenek siyaset/imâmet hususunda birbirinden farklı çok sayıda yorum ve yaklaşım geliştirmiştir. Zeydiyye ve İsnâaşeriyye nispeten mutedil ve ilmi bir zeminde sistemlerini inşa ederken Gulât-ı Şîâ olarak adlandırılan kesimler birbirinden farklı uç yorumlar geliştirmişlerdir. Erken dönemde Ehl-i beyt'in hilâfet hakkının gasbı, masum imam ve Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer karşıtlığı olarak şekillenen gulât hareketleri dinî, siyasî, sosyokültürel ve ekonomik sâiklerle tezlerini temellendirmeye çalışmışlardır. Bu hareketler halkın desteğini kazanmak için kendilerini Ehl-i beyt'ten bir şahsa isnat etmekte bir sakınca görmemişlerdir. Araştırmanın amacı, Gulât-ı Şîa'nın Ehl-i beyt taraftarlığının sosyopolitik nedenlerini bütüncül bir yaklaşımla ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Sahâbe, Gulât-ı Şîa, imâmet, Ehl-i beyt

Giriş

Gûlat-ı Şîa, imam olarak kabul ettikleri şahıslar hususunda ilahlık ya da ilahî nurun onlara hulûl ettiği düşüncesini savunan ve tenasühe inanan fırkalardır.¹ Bu fırkalar genellikle Hz. Osman tarafından cem edilen Kur'an'da Hz. Ali'nin velayetiyle ilgili ayetlerin çıkarıldığı düşüncesini savunmaktadırlar.²

Mezhepler tarihi sahasında eser telif eden Şîi ve Sünnî yazarlar, Şîilik şemsiyesi altında imâmet hususunda aşırı görüşler serdeden fırkalar için gâliyye kavramını kullanmışlardır.³ Sözlükte gulûv kökünden gelen gulât, gâli kavramının çoğuludur ve "haddi aşanlar" anlamında kullanılmaktadır.⁴ Aynı kökten türeyen gulât, ashâbü'l-gulûv ve ehlü'l-gulûv terkipleri de bu anlamda kullanılır.⁵ Galî fırkaların inanç sistemlerine bakıldığında Hz. Ali hilâfet hakkı gasp edilmiş bir kişi olarak görülür. Bundan dolayı Gulûv terimi, Emevî devri müellifleri tarafından, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e dil uzatan, masum imam anlayışını savunan zümreler için kullanılmış, akabinde İmâmiyye, Zeydiyye, İsmailiyye dışındaki fırkaları da içine alan bir kavrama dönüşmüştür.⁶ Gâlî fırkaların imâmet meselesini eksene alarak sahâbenin İslâm dairesi dışına çıktığı şeklindeki düşüncesi tarihsel süreçte İmâmiyye Şîası tarafından da savunulmuştur.⁷ İmâmiyye Şîası ve Gulât-ı Şîa ile ilgili birtakım çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Mehmet Salih Arı'nın *İmamiye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*,⁸ Abdulalim Demir'in *İmâmiyye Şîası Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru*⁹ adlı doktora tezleri ile Mahmut Demir'in *Fezâilu's-Sahâbe Rivâyetleri Bağlamında Şîi-Sünnî İhtilafının Sünnî Hadis Kitaplarına Yansımaları* doktora tezinin *Hadis ve İdeoloji*¹⁰ ismi ile basılmış versiyonu, Ali Avcu'nun *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şîa*,¹¹ Yusuf Koçak'ın *Erken Dönem*

¹ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2016), 264-265.

² Cevad Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, çev. Mehmet Mahfuz Söylemez vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 169-170.

³ Mustafa Öz, "Gâliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/333.

⁴ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-Vasît* (Tahran: Müessesetü's-Sâdık li't-Tibaa' ve'n-Neşr, 1226/1812), "Gâlâ", 660.

⁵ Öz, "Gâliyye", 13/333-337.

⁶ Öz, "Gâliyye", 13/334.

⁷ Ahmed el-Kâtib, *es-Sünnetü ve's-Şîa: Vahdetü'd-din hilâfü't-tarihî ve's-siyasî*, nşr. Ahmed el-Kâtib (Londra: y.y., 2010), 103.

⁸ Mehmet Salih Arı, *İmâmiyye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002)

⁹ Abdulalim Demir, *İmâmiyye Şîası Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020).

¹⁰ Mahmut Demir, *Hadis ve İdeoloji* (Ankara: Otto Yayınları, 2015).

¹¹ Ali Avcu, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şîa* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020)

Şîilikte Gnostik Tezahürler,¹² Nigar Bacak'ın *İmamiye Şîa'sında Sahabe Anlayışı* isimli yüksek lisans tezi,¹³ William F. Tucker'in "Âsiler ve Gnostikler: el-Muğîre ibn Sa'id ve Muğiriyye"¹⁴ ve "Ebû Mansûr el-İclî ve Mansûriyye: (Avrupa) Ortaçağı Terörizmi Hakkında Bir Çalışma"¹⁵, Vedad el-Kadî'nin "Keysâniyye'ye Özel Referansla İslam Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi"¹⁶ isimli makaleleri yapılan çalışmalardan bazılarıdır. Mezûr çalışmalarda Gulât-ı Şîa'nın Ehl-i beyt taraftarlığının sosyopolitik nedenlerinin bir bütün olarak el alınmadığı görülmüştür. Çalışmamız küçük de olsa bu alandaki boşluğu doldurmaya katkı sağlamayı hedeflemektedir. Makalede Gulâtın Ehl-i beyt taraftarlığının sosyopolitik nedenleri "fikir-hâdise irtibatı" ve "insan faktörü"¹⁷ esas alınarak deskriptif, zihniyet çözümleyici psiko-sosyal yaklaşım¹⁸ ve tümevarım yöntemleri ile tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Gâlî Fırkalar

Hicrî I. asrın ikinci yarısında Gâliyye isminin ilk defa bir grup hakkında kullanıldığına rastlanmaktadır.¹⁹ Bu isim, Muhtâr es-Sekafi'nin Emevîler'e karşı baş kaldırdığı zaman diliminde, Kûfe'de faaliyet gösteren aşırı fikirlere sahip Şîî bir grup için kullanılmıştır.²⁰ Gulûv fikrinin kaynağının ise eski Fars inançları ve diğer dinler olduğu ifade edilir.²¹ Bu fikirler Gayr-i Araplar ve çoğunluğunu Farslıların oluşturduğu zümreler arasında yayılma imkânı bulmuştur.²² Bu fırkalar siyasî, iktisadî, sosyal

¹² Yusuf Koçak, *Erken Dönem Şîilikte Gnostik Tezahürler* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022)

¹³ Nigar Bacak, *İmamiye Şîası'nda Sahabe Anlayışı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009)

¹⁴ William F. Tucker, "Âsiler ve Gnostikler: el-Muğîre ibn Sa'id ve Muğiriyye", çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 5 (1982)

¹⁵ Tucker, "Ebû Mansûr el-İclî ve Mansûriyye: (Avrupa) Orta çağı Terörizmi Hakkında Bir Çalışma"

¹⁶ Vedad el-Kadî, "Keysâniyye'ye Özel Referansla İslam Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi", çev. Yusuf Benli, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7/2 (2007)

¹⁷ Hasan Onat, *Emeviler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 15.

¹⁸ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2016), 164.

¹⁹ el-Kadî, "Keysâniyye'ye Özel Referansla İslam Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi", 242.

²⁰ Gulûv fikrinin yayılmasına önyak olan kadınlar ve onların etkilediği kişiler; Hind bint. Kumâme en-Nâtiyye, Leylâ bint Kumâme el-Müzeniyye, Ebü'l-Hâris el-Kindî, Butayn el-Leysî ve Abdullah b. Neyf olarak kaynaklarda geçmektedir. bk. Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rusul ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahîm (Mısır: Dâru'l- Meârif, 1967), 6/86, 103-104; Öz, "Gâliyye", 13/334.

²¹ Bu konuda bk. Fatih Topaloğlu, *Şîa'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010)

²² Hüseyin Atvân, *ez-Zendekatü ve's-Şuûbiyye fî asri'l-Abbâsiyi'l-evvel* (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1984), 19.

sebeplerden dolayı siyasî yönetim ile birtakım sıkıntılar yaşamışlar, bu memnuniyetsizliklerini doğrudan ifade edecek güçten yoksun oldukları için, vasıta olarak mezhepleri kullanma yolunu seçmişlerdir. Bu fırkaların Müslümanların öfke ve nefretini üzerlerine çekmemek için Kur'an, hâdis ve sünnet üzerinden İslâmiyet'e zarar verme yolunu yöntem olarak seçtikleri ifade edilmektedir.²³

1.1. Sebeiyye

Fırkanın kurucusu Abdullah b. Sebe adında tarihsel kimliği tartışmalı²⁴ bir şahıs olarak gösterilmektedir. İbn Sebe ve Sebeiyye, Müslümanlar arasında meydana gelen ilk siyasî çatışmaları daha iyi anlama, Şîa mezhebinin tarihsel süreçteki oluşumunu analiz etme açısından önemli bir yere sahiptir.²⁵ Erken dönem Sünnî ulema, makâlât ve tarih yazarları Şîilik fikrini ilk defa Abdulah b. Sebe adlı bir Yahudi'nin İslâm toplumuna yaydığını ifade ederler. Onlara göre insanların saf temiz İslâmî inançlarını bozan İbn Sebe, üçüncü halife Hz. Osman döneminde Müslüman olmuş, dönemin önemli İslâm beldeleri Medine, Basra, Kûfe ve Mısır'ı dolaşarak rec'at, vasiyet ve nas ile tayin gibi bozuk düşünceleri Müslümanlar arasında yaymıştır.²⁶

Başta Hz. Ali'nin peygamberliğini,²⁷ ardından da ilahlığını iddia ettikleri kaynaklarda geçer.²⁸ Abdullah b. Sebe düşünce sisteminde Yuşa' b. Nun Yahudiler tarafından Hz. Musa'nın vasisi olarak nasıl tayin edilmişse Hz. Ali de Hz. peygamber tarafından vasi olarak tayin edilmiştir.²⁹ Bu fikirlerinden dolayı İbn Sebe nas ve tayin fikrini ilk defa savunan kişi olarak kabul edilmektedir.³⁰ Benzer şekilde tevakuf, gaybet ve rec'at gibi fikirler ilk defa bu fırka mensupları tarafından ortaya atılmıştır.³¹ Mezhepler tarihi kaynaklarında İbn Sebe, başta Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman olmak üzere sahâbeye dil uzatan, onlardan teberrî edilmesi gerektiği fikrini ortaya

²³ Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî, *el-Gulüv ve'l- firaku'l Gâliyye fi'l hadâreti'l İslâmiyye* (Bağdat: Dâru Vâsıt, 1988), 7-8.

²⁴ Murtazâ el-Askerî, *Abdullah b. Sebe ve esâtîru uhra* (Beyrut: Dâru'z-Zehra, 1991),1/12, 14. Bu konuda bk. Siddık Korkmaz, *Tarihin Tahrihi İbn Sebe Meselesi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005)

²⁵ Korkmaz, *Karizma Dindarlığı -Şîilik Üzerine Araştırmalar-*, 17.

²⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 265; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Kâhire: Dâru't-Tevfikîyye, 2015), 1/181; Korkmaz, *Tarihin Tahrihi İbn Sebe Meselesi*, 23-40.

²⁷ Sâmerî, *el-Gulüv ve'l- firaku'l Gâliyye fi'l hadâreti'l İslâmiyye*, 85.

²⁸ Bağdâdî, *Kitabü usûli'd-dîn*, 232; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/181.

²⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/181.

³⁰ Taberî, *Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 4/340.

³¹ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bid'a* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2009), 14-15.

atan ilk kişi olarak geçmektedir.³² Kitabü'l İrcâ'da geçen bilgilere göre Sebeî kavramı Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer karşıtlığı için kullanılmaktaydı.³³

Abdullah b. Sebe'nin hangi halife döneminde yaşadığı ve tarihi gerçekliğinin olup olmadığından çok Müslümanlar arasında gittikçe yayılan ve onun tarafından ortaya atıldığı iddia edilen aşırı fikirler araştırmalara konu olmuştur. İslâmiyet'in başlangıcından beri var olan bu fikirler uygun bir zemin bulunca ortaya çıkmıştır. İsnâaşeriyye (İmâmiyye) olarak bilinen Şîî fırkanın ilk dönem İslâm tarihinde önemli etkileri olan Sebeiyye fırkasının isim değiştirmiş hali olduğu iddia edilmiştir.³⁴ Şîî-İmâmî âlim Keşşî'ye göre Abdullah b. Sebe Yuşa b. Nûn hakkında aşırı fikirlere sahip, Hz. Ali'ye dost ve aslen Yahudî kökenli bir Müslümandır. Ona göre İbn Sebe, Yuşa b. Nun hakkında sahip olduğu bilgilere aşırı düşünceler ekleyerek Hz. Ali hakkında yaymış ve bu durum Şîa'ya muhalif gruplarda teşeyyu ve râfıza kavramlarının kökeni olarak Yahudîlikten geldiği kanaatini doğurmuştur.³⁵

1.2. Keysâniyye

Keysâniyye, tarih kaynaklarında Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekaffî'nin taraftarlarına verilen bir isim olarak geçmektedir.³⁶ Keysâniyye fırkasını öteki fırkalardan ayıran temel inançlardan biri Muhammed el-Hanefiye'yi imam olarak kabul etmek,³⁷ diğeri ise Allah'a bedâ inancını isnad etmektir.³⁸ Onlara göre Allah'a bedâ anlayışını isnad etmeyi uygun görmeyen herkesin küfrüne hükmedilir.³⁹ Bu aşırılıklarına ek olarak Keysâniyye'den bir grup Hz. Ali, oğulları Hasan, Hüseyin ve Muhammed el-Hanefiyye'yi peygamber olarak görmektedir.⁴⁰ Muhtâr hakkındaki

³² Sa'd b. Abdullah Ebî Halef el-Eşarî el-Kummî, *Kitabü'l-makâlât ve'l fırak*, haz. Muhammed Cevâd Meşkûr (Tahran: Matba'atü Haydarî, 1321/1903), 20.

³³ Kutlu, "İlk Mürcî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", 323.

³⁴ Nâsir b. Abdullah b. Ali el-Kıfârî, *Usûlü'l-mezhebi's-Şîati'l-İmâmiyyeti'l-İsnâaşeriyye: Arz ve nakd* (Riyad: Câmî'atü İmam Muhammed b. Suud, 1994), 1070.

³⁵ Ebû Amr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz el-Keşşî, *Ricâlü'l-Keşşî*, nşr. Seyyîd Ahmed el-Hüseyinî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Metbûât, 2009), 85.

³⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 64.

³⁷ Ebû Saîd Neşvân b. Saîd el-Himyerî (Neşvânü'l-Himyerî), *el-Hûru'l- 'Tyn*, thk. Kemâl Mustafa (Beyrut: Dâru'l-Âzâl, 1975), 211-212.

³⁸ Mehmet Atalan, *Şîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 77.

³⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 64-65.

⁴⁰ Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasir-Abdurrahmân Umeyre (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1996), 5/43.

iddialardan haberdar olan Muhammed el- Hanefiyye ondan teberrî ettiğini açıklamıştır.⁴¹

Sahâbe anlayışları göz önüne alındığında, Muhtâr'ın ilk üç halife ile ilgili olumsuz herhangi bir düşünceye sahip olmadığı, Keysâniyye mensuplarının Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman başta olmak üzere Cemel ve Sıffin Savaşı'na katılanları tekfir ettikleri,⁴² rec'at inancına sahip oldukları görülmektedir. Bu fırka mensuplarına göre Hz. Ali rec'at edecek, Muâviye ve Ebû Süfyân ailesini öldürecek, Şam'ı yok edip Basra'yı yakacaktır.⁴³ Şîa'nın aşırı bir kolunu oluşturan Keysâniyye'deki tenâsüh, gaybet, hulûl, beda ve mehdîlik anlayışlarının temelinde ise Irak mevâlisinde görülen İran'daki bazı eski inançların, Ârâmi-Hıristiyan tesirinin olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁴⁴ Keysâniyye fırkasının Ehl-i beyt taraftarlığının temelinde dönemin sosyokültürel ve sosyoekonomik yapısının olduğu ifade edilebilir. Kûfe merkezli bu fırka ve mensuplarına bakıldığında genel olarak mevâlî kökenli oldukları görülür. Muhtâr'ın mevâlîyi kendi tarafına çekmek için ortaya attığı Araplar ile mevâlî arasındaki ekonomik eşitlik kendilerini mevâlîden üstün gören Arapları rahatsız etmiştir. Arapların Muhtâr hareketine karşı göstermiş oldukları duyarsızlık bu durumu açık bir şekilde göstermektedir. İkinci sınıf insan muamelesinden kurtulmak isteyen çevrelerin seçtiği yöntem Ehl-i beyt imamları adına ortaya çıkan kişilere destek olmaktı. Onlara göre toplumda adâlet ve eşitliği sağlayacak kişiler ancak Ehl-i beyt'ten bir şahsın yönetime geçmesi sayesinde olabilirdi. Bu düşünce tarzı zamanla Ehl-i beyt imamları adına aşırı fikirlerin ortaya atılmasına sebep oldu ve Ehl-i beyt imamlarının önce imâmeti, akabinde peygamberlikleri dillendirilmeye başlandı. İmâmet, nübüvvet, bedâ, gaybet ve rec'at gibi inanca dair kavramların ortaya çıkışında Muhtâr es-Sekâfi'nin etkisi olmuştur.⁴⁵

Muhtâr'ın Muhammed el-Hanefiyye'nin imâmetini savunmasının arkasında kendi siyasî emelleri yatmaktadır. Kendi devletini kurma düşüncesine sahip olan Muhtâr'ın halkın desteğini almak için hareketini Hâşimî soyuna dayandırması adeta bir zorunluluktur.⁴⁶ Bu yolla daha kolay bir şekilde destekçiler bulabildi.

⁴¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/147.

⁴² Kummî, *Kitabü'l-makâlât ve'l firak*, 22.

⁴³ Kummî, *Kitabü'l-makâlât ve'l firak*, 50.

⁴⁴ Sâmerî, *el-Guliv ve'l- firaku'l Gâliyye fi'l hadâreti'l İslâmiyye*, 24.

⁴⁵ Bu konuda bk. Muhammed Usame Karadeniz, *Muhtâr es-Sekâfi'nin Görüşleri ve Şîa Fırkalarına Etkisi* (Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019)

⁴⁶ Avcu, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şîa*, 50.

1.3. Muğîriyye

Tarih kaynaklarında isimleri kaydedilen birçok fırkanın kökleri Emevîler devrine uzanmaktadır.⁴⁷ Emevîler döneminde, Şîa'nın düşünce sistemindeki rolü nedeniyle zikredilmesi gereken bir diğer fırka Muğîre b. Said hareketidir. Muğîre b. Said el-Becelî İmam Muhammed el-Bâkır ve Cafer es-Sadık'ın çağdaşı Halid b. Abdullah el-Kasrî veya Becile kabilesinin azatlısıdır.⁴⁸ Hz. Ali'ye pek çok olağan üstü özellikler nispet eden bu fırka tecsim, teşbih, nübüvvet ve ilahlık gibi aşırılıklara sahip gâli Şîî bir fırkadır.⁴⁹ Muğîriyye mensupları, İmâmet'in Hz. Hüseyin ve soyundan devam etmesi gerektiğini savunmaktaydılar.⁵⁰ XII. Yüzyılda Kutbüddîn er-Râvendî tarafından yazılan *el-Harâic ve'l-cerâih* adlı eserde de bu anlayış aynen devam ettirilmiş, on iki imama pek çok mucize isnat edilmiştir.⁵¹

İlk iki halifeden teberrî ve açktan lanet fikrini ortaya atan kişilerden birisi de Muğîre'dir.⁵² Mazdekizm, Maniheizm, Mecusilik, Gnostisizm vb. eski doğu dinleri ve inançlarından etkilenen Muğîre, Kur'an'ı farklı bir şekilde yorumlamış, İsm-i Azam'ım esrarına vakıf olduğunu ve bu isim vasıtasıyla ölüleri diriltebileceğini savunmuştur.⁵³ Eş'arî'de geçen Muğîre'nin yaratma hikayesinde dikkat çeken husus insanların tamamının tatlı ve tuzlu denizden yaratıldığıyla ilgili ilginç hikayedir. Bu hikâyeye göre Allah, kafirleri tuzlu ve karanlık, mü'minleri parlak ve tatlı denizden yaratmıştır. Allah'ın, insanlardan gölgesini yarattığı ilk kişi Hz. Muhammed'in gölgesiydi. O, onun şu sözünü söyledi: "De ki: Eğer o çok esirgeyen Allah'ın bir çocuğu olsaydı, ben (ona) tapanların ilki olurum."⁵⁴ Sonra Allah, henüz bir gölge olan Hz. Peygamber'i bütün insanlığa gönderdi. Ardından o, semâlara, Hz. Ali'yi korumalarını teklif etti. Onlar ise reddettiler. Ardından O, yeryüzü ve dağlara Hz. Ali'yi muhafaza etmelerini teklif etti,

⁴⁷ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, 134.

⁴⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/183.

⁴⁹ Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1981), 623.

⁵⁰ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, 5/44.

⁵¹ Ebû'l-Hüseyin Kutbüddîn Saîd b. Hibetillâh er-Râvendî, *el-Harâic ve'l-cerâih*, thk. Müessesetü'l İmâm el-Mehdî (Kum: Müessesetü'l İmâm el-Mehdî, 1409/1988), 1/171-455.

⁵² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 270.

⁵³ Bu konuda bk. Ali Abdulfettah el-Mağribî, *el-Firaku'l-kelamiyyetü'l-İslâmiyye: Medhalün ve dirâsetün* (Kahire: Mektebütü Vehbiyye, 1995), 143; Koçak, *Erken Dönem Şîilikte Gnostik Tezahürler*, 169-182.

⁵⁴ ez-Zuhruf 43/81.

onlar da reddettiler. Akabinde O, aynı görevi bütün insanlara teklif etti. Bu durumdan haberdar olan Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'e gitti ve ona, Hz. Ali'nin korunması görevini üstlenmesini ve onu bu dünyada kandırmasını emretti. Hz. Ebû Bekir de öyle yaptı. Bu durum Allah'ın (cc) onun şu sözüne karşılıktır: “Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik.”⁵⁵ Muğîre dedi ki: Ömer, “Senden sonra halifeliği bana verme işini ayarlayan şartıyla sana, Ali'ye karşı yardım edeceğim.” dedi. Bu söz Allah'ın (cc): “Şeytanın hâli gibidir; çünkü Şeytan insana, küfret der.”⁵⁶ ayetidir. Muğîre'ye göre şeytan, Ömer'dir.⁵⁷ Bu fikirler ilk iki halifenin Hz. Ali'nin hilâfet hakkını gasp ettikleri düşüncesinin ortaya çıkması ve vasîlik düşüncesinin daha da yaygınlaşmasının birer örneği olarak kabul edilebilir.⁵⁸ Muğîre, uydurduğu hadisleri Muhammed el-Bâkır'a isnat ettiği için İmam Ca'fer es-Sadık tarafından takbih edilmiştir.⁵⁹ Halid b. Abdullah el-Kasrî Muğîre b. Said'in aşırı fikirlerinden haberdar olunca onu yakarak öldürmüştür.⁶⁰

1.4. Mansûriyye, Hattâbiyye, Kâmiliyye, Yemâniyye

Fırkanın lideri Ebû Mansûr İclî olarak kaynaklarda geçmektedir. Fırka mensuplarına göre imâmet Hz. Ali'nin soyunda devam eder ve Ebû Mansur da Muhammed el-Bâkır'ın halifesidir.⁶¹ Ebû Mansûr'un düşünce sisteminde Ehl-i beyt gökyüzü, Şîa yeryüzü ve kendisi de gökten düşen parçadır.⁶² Takipçileri ise Ebû Mansûr el-İclî'nin semaya yükseltildiğini, Allah tarafından başının mesh edilip, tebliğle görevlendirildiğini savunurlardı.⁶³ Onlara göre peygamberlik hiçbir zaman son bulmaz, kıyamete kadar devam eder.⁶⁴ Ebû Mansûr Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderildiğini, kendisinin yorumlayıcı olduğunu iddia ederdi. Ona göre Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Ali b. Hüseyin (Zeynelâbidîn), Muhammed el-Bâkır peygamberdirler ve kendisi peygamber olduğu gibi neslinden de altı peygamber gelecektir.⁶⁵

⁵⁵ el-Ahzâb 33/72.

⁵⁶ el-Haşr 59/16.

⁵⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makalâtu'l-İslamiyyîn ve'htilafu'l musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdullah (Kâhire: Mektebü'tü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1950), 1/72-73.

⁵⁸ Korkmaz, *Karizma Dindarlığı -Şiilik Üzerine Araştırmalar-*, 322.

⁵⁹ Tucker, “Âsiler ve Gnostikler: el-Muğîre ibn Sa'id ve Muğîriyye”, 205.

⁶⁰ Mağribî, *el-Firaku'l-kelamiyyetü'l-İslâmiyye: Medhalün ve dirâsetün*, 142.

⁶¹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 274.

⁶² Eş'arî, *Makalâtu'l-İslamiyyîn ve'htilafu'l musallîn*, 1/74.

⁶³ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, 5/45.

⁶⁴ Eş'arî, *Makalâtu'l-İslamiyyîn ve'htilafu'l musallîn*, 1/74.

⁶⁵ Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 46.

Ebû Mansûr'un cennet ve cehennemi insan şeklinde düşündüğü, cenneti zamanın imamına, cehennemi ise imamın düşmanlarına⁶⁶ diğer bir ifade ile ilk üç halife ve Muâviye'ye işaret ettiğini söylediği belirtilmektedir.⁶⁷ Ebû Mansûr siyasî ve dinî faaliyetlerinden zamanın Irak valisi Yusuf b. Ömer es-Sekafî tarafından 121-127/ 738-744 yılları arasında öldürüldü.⁶⁸ Kendisinin öldürülmesinden sonra taraftarları Hz. Hüseyin'in taraftarları arasında yaşamaya devam etti.⁶⁹

Hattâbiyye: Fırkanın lideri Ebu'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb el-Esedî olup Benî Esed kabilesinin azatlısıdır. Ebu'l-Hattâb, ilk önce hilâfetin Hz. Ali ve çocuklarının hakkı olduğu fikrini ortaya attı. Akabinde imamların peygamber olduklarını savundu ve işi onların ilâh olmalarına kadar götürdü. O, Hz. Hasan ve Hüseyin'in neslinden gelen kişilerin Allah'ın oğulları olduğu iddiasını ortaya attı. İmam Ca'fer es-Sadık'ın ilâh olduğu düşüncesini savundu. Bu aşırı fikirlerden haberdar olan İmam Ca'fer es-Sadık ona lanet etmiş, taraftarlarına kendisinden yüz çevirmelerini istemiştir.⁷⁰

Gâlî fikirler ve bu fikirlerin ayet ve hadisle desteklenmesi Ebu'l-Hattab'ın akidesinde bir araya gelmişti.⁷¹ Bu fırka mensupları Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer için cibt (Allah'tan başka tapınılan her şey)⁷² ve tâğût (aşırı derecede azgın ve mütecaviz)⁷³ ifadelerini kullanırlardı.⁷⁴ Bağdadî de Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman ve sahâbenin çoğunu tekfir eden dalâlet ehli fırkaların, Hattâbiyye, Beyâniyye, Cenâhiyye ve Mansûriyye olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵

Kâmiliyye; Ebu'l-Kâmil adlı bir şahsa nispet edilmektedirler. Kâmiliyye mensupları Hz. Ali'yi hakkını aramadığı için eleştirmişlerdir. Onlara göre başta Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman olmak üzere sahâbenin hepsi Hz. Ali'ye biat etmediklerinden, Hz. Ali ise onlarla savaşıp hakkını aramadığı için küfre girmiştir.⁷⁶ Hz.

⁶⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/185.

⁶⁷ Tucker, "Ebû Mansûr el-İclî ve Mansûriyye: (Avrupa) Orta çağı Terörizmi Hakkında Bir Çalışma", 224.

⁶⁸ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 274.

⁶⁹ Andrew J. Newman, *Twelver Shiism: Unity and Diversity in the Life of Islam, 632 to 1722* (Edinburg: Edinburg University Press, 2013), 22.

⁷⁰ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 277; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/185-186.

⁷¹ Abdullah Feyyâz, *Tarihu'l-İmâmiyyeti ve eslâfihim mine's-Şiatî: Münzü neşeti't-teşeyu' hattâ matlai'l-karni'r-râbî'l-hicrî* (Bağdat: Matba'atü Esed, 1970), 120.

⁷² Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Şam: Dâri'l-Kalem, 2009), "cibt", 182.

⁷³ Râgıb el-İsfahânî, "tgy", s. 520.

⁷⁴ Malatî, *et-Tenbih ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bid'a*, 123.

⁷⁵ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 279.

⁷⁶ Bağdadî, *Kitabü usûli'd-dîn*, 266, 287.

Ali ve taraftarlarını mürted ve müşrik olarak gören Kâmilîyye mensupları, Hz. Ali halife seçilince önceki iddialarından vazgeçmişlerdir.⁷⁷

Yemâniyye; kurucusu Muhammed b. Yeman el-Kûfî olarak kaynaklarda kaydedilir. Fırkanın inanç sisteminde Hz. Ali sahâbenin en üstünü kabul edilirken onunla savaşımlar tekfir edilir.⁷⁸ Şîî ve Sünnî alimler kendilerini Müslüman olarak gören bu fırkaların İslâm dairesi içinde olmadığı konusunda hemfikirdirler.⁷⁹

2. Gulât-ı Şîa'nın Ehl-i Beyt Taraftarlığının Sebepleri

İslam fırkalarına bakıldığında onların genel olarak Hıristiyanlık, Yahudilik, Mecusilik ve eski inançlardan etkilendikleri görülmektedir.⁸⁰ Bir fırkanın inanç sisteminin oluşumunda ortaya çıktığı dönemin sosyal yapısı son derece önemlidir. Gulât-ı Şîa'nın ortaya çıkışında ekonomik, siyasal, sosyolojik ve psikolojik sebeplerin yanı sıra Müslümanlar tarafından fethedilen bölgelerdeki mevcut inanç sistemleri ve kültürlerin etkisi olmuştur.⁸¹ Gulât olarak kaynaklarda kaydedilen fırkaların inanç ve düşünce sistemleri incelendiğinde bu husus kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

2.1. Siyasî Sebepler

Emevîler dönemi, yaklaşık doksan sene süren, bir yandan İslâm'ın yayılmasına ve güç kazanmasına katkı sağlayan, öte yandan mevâlîden zorla cizye alınan, Hz. Ali'ye minberlerden hakaret edilen birtakım düşündürücü olayların yaşandığı bir devirdir.⁸² Müslümanlar arasında eşitliğe önem veren İslâm dini, Muâviye bin Ebû Süfyân'ın hilâfete geçişinden sonra bu özelliğini pratik düzlemde yavaş yavaş kaybetmeye başlayarak bir Arap asil sınıfının hâkim olduğu saltanatta dönüşmüştür.⁸³ Dört halife döneminden sonra hilafetin Emevîler tarafından saltanata dönüştürülmesi, üst düzey devlet adamlarının dinin emir ve yasaklarına karşı nahoş tavırları, Hz. Ali'ye minberlerden hakaret edilmesi, Ehl-i beyt'in maruz kaldığı baskı ve zulüm, Ehl-i beyt taraftarlarında Emevîlere karşı güçlü bir nefretin oluşmasına sebep olmuştur. Müslümanlar arasında eşitlik ve adaletin hâkim olmasını isteyen gruplar, bunun ancak

⁷⁷ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, 5/41-42.

⁷⁸ Öz, "Gâliyye", 13/336.

⁷⁹ Öz, "Gâliyye", 13/337.

⁸⁰ Abdüllatif Abdürrahmân el-Hasan, *Eserü'l-fikri'l-Yahûdî alâ Gulâti's-Şîa* (Riyâd: Obekan Yayınları, 2014), 107.

⁸¹ Kâtib, *es-Sünnetü ve's-Şîa: Vahdetü'd-din hilâfü't-tarihî ve's-siyasî*, 103.

⁸² Onat, *Emeviler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîilîği*, 17.

⁸³ Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1986), 78.

Ehl-i beyt'ten bir şahsın yönetime hâkim olmasıyla gerçekleşebileceğini düşünmeye başlamışlardır.⁸⁴

Emevîlerin Arap asabiyeti o kadar güçlüydü ki kadıların Arap olmasına dikkat edilirdi.⁸⁵ Emevî devri âlimlerinden Nâfi b. Cübeyr'in mevâlînin arkasında namaz kılmayı Allah'a karşı bir tevazu ifadesi olarak görmesi, bu dönemde Arap ırkçılığının ulaştığı seviyeyi göstermektedir.⁸⁶ Emevî devri Araplarından Mevâlî'yi hem hor gören⁸⁷ hem de kanları akıtılırsa Mevâlî'nin kanından farklı olduğunun görülebileceğini iddia edenler bile olmuştur.⁸⁸ Bu dönemde Mevâlî'den bir kimsenin Arap bir kızla evlenmesine bile hoş bakılmıyordu. Bu tarz evlilik yapanların evlilikleri valinin emriyle sonlandırılabilirdi.⁸⁹ Arap toplumunda utanç verici bir durum olarak görülen, mevâlîyi Arap kızlarla evlenmekten meneden hadisler uydurulmuş, bu durum Emevîler devri ve sonrasında uzun süre devam eden tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur.⁹⁰ Bu devirde siyasî ve kabilevî hislerle hareket edenlerde mevâlîyi hor ve hakir görme anlayışı olsa da dinî ve ilmî çevrelerde buna pek rastlanmadığı ifade edilmektedir.⁹¹

Emevî halifelerinin Arap olmayan milletlere karşı tahkir edici söylemleri, üstüne haraç ve cizye tahsilinde gösterilen şiddet halkın tepkisine neden olmuştu.⁹² Bu sorunun çözümü için "Allah'ın takdiri" ve "ümmetin maslahatı" formülleri geliştirildi.⁹³ Müslüman kanının siyasi nedenlerle döken Emevî yöneticileri yaptıklarının doğru olduğunu halka benimsetmek için meydana gelen olayların Allah'ın takdiriyle olduğunu, kendilerinin ise sadece bu kaderin uygulayıcısı olduklarını savunmaktaydılar. Bu devirde "kader, yaygın bir suç ve günah işleme aleti

⁸⁴ Feyyâz, *Tarihu'l-İmâmiyyeti ve eslâfihim mine's-Şîatî: Münzü neşeti't-teşeyu' hattâ matlai'l-karni'r-râbi'l-hicrî*, 121-122.

⁸⁵ Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, 37.

⁸⁶ Ahmed b. Muhammed İbn Abdirabbih el- Endelüsî, *el-İkdu'l-ferid*, thk. Müfid Muhammed Kamîha (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 3/360.

⁸⁷ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 3/361.

⁸⁸ Bu konuda bk. İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 3/361-362; Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, çev. C. R. Barber-S. M. Stern (Chicago: Aldine Publishing Company, 1967), 1/113.

⁸⁹ Goldziher, *Muslim Studies*, 1/122.

⁹⁰ Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, 34-35.

⁹¹ Ahmed Emin, *Duha'l İslâm* (Windsor: Müessesetü Hindâvî, 2017), 1/38.

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/321; Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, 98.

⁹³ Bu konuda bk. Kâtib, *Tetavvürü'l fikri's siyâsiyi's Şîi min şûrâ ilâ vilâyeti'l fâkih*, s. 48-50; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 234.

haline getirilmişti.⁹⁴ Mevâlî içerisinde hukuktan, kurum ve kuruluşlardan haberdar, şehir kültüründe yetişmiş bazı kimseler ilk olarak bu anlayışa karşı çıkmışlardır.⁹⁵

Emevîler’de asabiyet duygusu yönetme hırsıyla o kadar bütünleşmişti ki, Hz. Ali’ye minberlerden lanet edebiliyorlardı.⁹⁶ Bu uygulama Müslümanları oldukça rahatsız etti. İktidar ise sebb politikasına karşı çıkan Hucr b. Adiy ve arkadaşlarını⁹⁷ halka gözdağı vermek için Şam’da idam etti.⁹⁸ Bu dönemde uygulanan sebb politikaları bazen öyle bir seviyeye ulaşıyordu ki sahâbeden bazı kişilerin Ehl-i beyt aleyhine konuşmaya zorlandıkları zamanlar bile oluyordu. Örneğin Abdulmelik b. Mervân zamanında Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdillâh ve Sehl b. Sa’d es-Sâidî, Ehl-i beyt’e hakaret ve baskılara tepki gösterip direndikleri için cezalandırılmışlardı. Haccâc tarafından hapsedilen bu kişilerin halkla görüşmelerinin engellendiği kaynaklarda kayıtlıdır. Özellikle Mervân b. Hakem’in Hz. Ali’ye karşı yürüttüğü propagandalara bakıldığında bu daha net görülmektedir. Mervân’ın, Medine valiliği yaptığı dönemde Cuma hutbelerinde düzenli olarak Hz. Ali’ye hakaret ettiği kaynaklarda geçmektedir.⁹⁹ Hakaret politikası Ömer b. Abdülazîz’in hilâfet makamına geçtiği zamana kadar devam etti.¹⁰⁰

Altmış sene boyunca minberlerden Hz. Ali ve Ehl-i beyt’e yönelik hakaret politikası, bu haksız uygulama karşısında sahâbenin sessiz tavrı Ehl-i beyt taraftarlarının sahâbe algısını etkilemiştir.¹⁰¹ Kerbelâ katliamı, Harre Vakası, Haşimî soyundan bir çok kişinin kılıçtan geçirilmesi, hilafetin zorbalık ve şiddet yoluyla ele geçirilmesi, Emevîlerin kutsal değerlere karşı nahoş tavırları, halk nazarında Peygamber düşmanları ve katilleri olarak görülmelerine neden oldu.¹⁰² Bu dönemde halkı Haşimoğulları’ndan soğutmak ve Ehl-i beyt’e minberlerden sövdürülmesi halkın yöneticilere olan kinini, Ehl-i beyt’e olan sevgisini artırmıştır.¹⁰³

⁹⁴ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, 234-235.

⁹⁵ Kutlu, *Güncel Din-Siyasi Meseleler Üzerine Yazılar*, 139.

⁹⁶ Askerî, *Meâlimü’l-medreseteyn*, 1/390.

⁹⁷ Taberî, *Târihu’t-Taberî: Târihu’r-rûsul ve’l-mülûk*, 5/253-257.

⁹⁸ Taberî, *Târihu’t-Taberî: Târihu’r-rûsul ve’l-mülûk*, 5/276-278.

⁹⁹ Mahmut Demir, *Hadis ve İdeoloji*, 116.

¹⁰⁰ Ebu’l-Hasan Ali b. Ebi’l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, thk. Ebu’l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987), 4/314-315.

¹⁰¹ Hasan b. Yusuf el-Mutahhar el-Hillî, *Minhâcü’l-kerâme fi ma’rifeti’l-imâme*, thk. Abdürrahîm Mübârek (Meşhed: Müessesetü Âşûrâ, 1379/1959), 79.

¹⁰² Yusuf Gökçalp, “Zeydilik”, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 213.

¹⁰³ F eyyâz, *Tarihu’l-İmâmiyyeti ve eslâfihim mine’s-Şîatî: Münzü neşeti’t-teşeyu’ hattâ matlai’l-karni’r-râbi’l-hicrî*, 127-128.

Emevîlerin Arap ırkçılığına karşı gelişen muhalefet çoğunlukla Ali taraftarlığıyla iç içe geçmiştir.¹⁰⁴ Emevîler döneminde baskıya maruz kalmış mağdur, mazlum ve azınlık pozisyonuna zorlanmış, siyasi arenada bir yeri olmayan, siyasi arzuları bastırılmış yönetimden memnun olmayan gruplar için bir sığınak ve kimlik olmuştur.¹⁰⁵ Diğer taraftan Arapların kendilerini en asil ırk ve diğer milletlerden üstün görmeleri,¹⁰⁶ Müslüman olma ile Arap olmanın aynı kabul edilmesi ve bu konuda aşırıya kaçılması,¹⁰⁷ halkın Arap aristokrasisi tarafından aşağılanması ve hor görülmesi mevalide tepkiye neden olmuştur.¹⁰⁸ İslâmiyet'in Araplar arasında zuhur etmesi ve Peygamber'in Arap asıllı olması, Hz. Ömer'in Ebû Lü'lü tarafından şehit edilmesi Arapların hem kendilerini üstün görmelerine hem de Farslardan nefret etmelerine sebep olmuş olabilir.¹⁰⁹ Sonradan Müslüman olan Persler, Arap yöneticilerinin bu davranışlarından ikinci sınıf ve aşağılanmış bir ruh halini yaşamış olabilirler. Benzer şekilde Kur'an'ı Kerim'de Romalıların Perslere karşı galip geleceğini ifaden eden Rum suresi 30/2-6 ayetler, Araplar ve Arap yönetimlerin Perslilere karşı aşağılayıcı bir tavır geliştirmelerine neden olmuş olabilir. Arap idareciler tarafından Pers kökenlilerin maruz kaldığı baskı ve zulümler bu durumu kısmen doğrulamaktadır.¹¹⁰

Emevîler döneminde gerek kabileci anlayışları gerekse ekonomik olarak Müslüman İranlılara karşı uyguladıkları cizye ve diğer vergi yükümlülüğü adeta ikinci sınıf bir Müslüman kesimin oluşmasına yol açtı. Bu durum çoğunluğu Perslerden oluşan ve yöneticilere karşı mücadelenin adı olan Şuûbiyye ve Şîî hareketlerin ortaya çıkmasına sebep oldu.¹¹¹ Arap kabile asabiyetinin tabîi sonucu olarak tarih sahnesine çıkan bu hareketler Fars hareketi veya Arap-Fars mücadelesi olarak da nitelendirilmektedir.¹¹² Şuûbî hareketlere göre, Araplar bütün milletlerden daha aşağı ve hiçbir üstünlükleri olmayan bir millet olup her türlü aşağılanmayı hak

¹⁰⁴ Korkmaz, *Karizma Dindarlığı -Şîilik Üzerine Araştırmalar-*, 84.

¹⁰⁵ Yusuf Benli, "Ebû Hanîfe'nin Sahâbe Anlayışının Ehl-i Sünnet'in Temel Görüşlerine Etkileri", *IV. Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu: Hanefîlik-Mâturîdîlik (05-07 Mayıs 2017)*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 2/197.

¹⁰⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 6/43-44.

¹⁰⁷ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 11-12.

¹⁰⁸ Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 191.

¹⁰⁹ Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, 27.

¹¹⁰ Sadık Türker, "İslâm Siyasetinde Ana Etken Olarak Roma Eğilimi", *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 21 (2012), 195-218.

¹¹¹ Türker, "İslâm Siyasetinde Ana Etken Olarak Roma Eğilimi", 195-218.

¹¹² Adem Apak, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", *İstem* 12 (2008), 17-20.

etmektedirler.¹¹³ Şuûbiyye hareketi içinde Araplar'a duyduğu öfkeyi İslâmiyete yansıtan ve ona saldıran kimselere tesadüf etmek mümkündür.¹¹⁴ Emevîler döneminde halka yönelik yanlış uygulamalar, gâîlî fırkalar için bulunmaz bir fırsat oluşturdu. Gâîlî fırkalar bu durumu kullanıp rahat bir şekilde düşüncelerini ve inançlarını yayabiliyorlardı.¹¹⁵ Bu durumdan istifade eden gâîlî fırkalar Emevî devletinin kuruluşundan itibaren gizli ve açık bir şekilde onlarla mücadeleye başladılar.¹¹⁶ Bu mücadelelerin başarıya ulaşamamasının Şîî çevrelerde yarattığı travmalar mehdîlik ve imamet ekseninde aşırı fikirlerin üretilmesine neden oldu.¹¹⁷

2.2. Sosyokültürel Sebepler

Sosyokültürel ortam kişinin din ve dinî prensipleri anlayıp yorumlayabilmesinde etkili bir faktördür. Sosyal ve siyasal hareketler neşet ettikleri coğrafyanın sosyal gerçekliğinden, ruhsal, tarihsel deneyim ve inanç sistemlerinden etkilenir.¹¹⁸ İslamiyet'in yayıldığı bölgelerdeki inanç ve geleneklerin İslâmî bir kimlik altında gerek Sünnî ve Şîî geleneklerde gerekse diğer ekollerde var olmaya devam ettiği inkâr edilemez bir gerçektir.¹¹⁹

Sosyolojik olarak kültürler arasında etkileşim meydana gelir ve güçlü kültürler zayıf olanları dönüştürür.¹²⁰ İslâm'ın Sâsâni ve Bizans topraklarına yayılmasıyla İslâm dünyasında köklü, sistemli ve kapsamlı sosyokültürel değişimler meydana gelmeye başlamıştır.¹²¹ Akdeniz havzasından Fars ve Hint coğrafyasına kadar birçok kadim felsefe, inanç ve yerel kültür karşılıklı etkileşimle İslam toplumuna intikal etti.¹²² Hicrî I. yüzyılda İslâm hakimiyetine giren Ortadoğu, hızlı bir dönüşüm sürecine girdi. Bu dönüşümün arka planında Arap elitlerinin değişimi, Arapların mevâlî içinde erimeleri, fetihlere katılan askerler ve yerleşimciler arasında meydana gelen bölünmeler, mevâlînin talepleri ve mezhepler arasında meydana gelen yoğun çatışmalar yer almaktaydı.¹²³ Bu durum beraberinde bir takım toplumsal problemlerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur.

¹¹³ Sâmerriâî, *el-Guliv ve'l- firaku'l Gâliyye fi'l hadâreti'l İslâmiyye*, 6-7.

¹¹⁴ Emin, *Duha'l İslâm*, 1/65.

¹¹⁵ Sâmerriâî, *el-Guliv ve'l- firaku'l Gâliyye fi'l hadâreti'l İslâmiyye*, 43.

¹¹⁶ Topaloğlu, *Şîa'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, 93.

¹¹⁷ Mustafa Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 8.

¹¹⁸ Muhammed Mescid-i Camiî, *Ehl-i Sünnet ve Şîa'da Siyasi Düşüncenin Temelleri*, çev. Malik Eşter (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), s. 18.

¹¹⁹ Topaloğlu, *Şîa'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, 24.

¹²⁰ Kutlu, *Güncel Din-Siyasi Meseleler Üzerine Yazılar*, 118.

¹²¹ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 1/77.

¹²² Benli, "Gnostizmin Şîa'nın İlk Oluşumuna Etkileri", 179.

¹²³ Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi*, 1/99.

Abbâsîler, Emevî iktidarını yıkmak için farklı hedefleri olan grupların desteğini almak için çaba sarf etmişti.¹²⁴ Ali taraftarları “Muhammed ailesinden razı olunan kişi” sloganını kullanarak onları kendi tarafına çekmesini bilmişlerdi. Gizli faaliyetlerinde Gulât'tan yararlanmış, Müslümanlıkları şüpheli olan grupları sırf taraftar sayısını artırmak için kabul etmiş, yönetimde İran etkisinin hâkim olmasına ses çıkarmamışlardı.¹²⁵ Abbâsîler'in iktidara gelmesini sağlayan Hâricîler, Şîiler ve Yemen Arapları bu yardımı İslâm dininin ilkelerinin uygulanması için yapmışlardı. Zamanla güçlü bir devlet mekanizması kuran Abbâsîler ise halifeye manevi ve resmi bir sıfat bahsettiler. Bu durum Şîi ayaklanmaların artmasına sebep olduğu gibi kendi destekçilerinde de derin bir güven sorununun oluşmasına yol açtı.¹²⁶ Abbâsîlerin iktidara gelmesini sağlayan gruplar, bekledikleri yardımı onlardan göremeyince karşı hareket ve ayaklanmalar yoluyla muhalefet yolunu seçtiler.¹²⁷

İslâmî fetihlerden sonra başta Farslar olmak üzere gayri Arap unsurların yavaş yavaş Arapların siyasî, dinî ve sosyal yaşamlarına katılmasıyla ilmî ve edebî hayatlarında değişimler meydana gelmeye başlamıştır.¹²⁸ Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından halife Ömer'in emriyle inşa edilen Kûfe şehri eski İran dinleri, Yahudilik, Hıristiyanlık gibi inançların ve felsefi ekollerin bir arada yaşadığı bir merkezdi.¹²⁹ Bu şehre yerleşen insanların bir kısmı Müslüman olmasına rağmen kendi kültürlerini yaşatmaya devam etmişlerdir. Ehl-i beyt imamlarına aşırı fikirler isnad eden gâlib fikirlerin burada ortaya çıkması koşulların buna uygun olmasına bağlanabilir.¹³⁰ Abbâsîler devrinde başkent Bağdat, şâirler, şarkıcılar (muğannîler) ve edipler için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Bu gruplar içinde en önemli yere sahip kesim ise Abbâsîlerin yönetime gelmesinde onlara yardımcı olan Fars asıllılar olmuştur. Bunlar beraberlerinde eski medeniyetlerine ait eserleri ve inançları da İslâm toplumuna taşımışlardır.¹³¹ Tarihleri, dinleri ve kültürleri hakkında yazılmış eserleri Arapça'ya tercüme eden İranlıların düşünce, kültür ve inançlarını yeni nesillere aktarmayı

¹²⁴ Farhad Daftary, *Şîi İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 72

¹²⁵ Abdulazîz Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 64; Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*, 106-124.

¹²⁶ Lapidus *İslâm Toplumları Tarihi*, 1/155.

¹²⁷ Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 70.

¹²⁸ Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, 117-118.

¹²⁹ Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*, 39.

¹³⁰ Öz, “Gâliyye”, 13/334.

¹³¹ Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, 118.

amaçladıkları, bu yolla İslâm inancına aykırı olan eski inançlarını, fikirlerini ve kültürlerini canlandırmayı hedefledikleri ifade edilmektedir.¹³²

2.3. Ekonomik Sebepler

Ekonomik gelir seviyesi yüksek ve düşük toplulukların dini anlaması, yorumlaması ve sonraki kuşaklara aktarması arasında büyük fark vardır. Ekonomik gelir seviyesi yüksek topluluklar dinî bilgiyi daha kitabî ve bilimsel bir biçimde anlamaya çalışırken, gelir seviyesi düşük topluluklar dinî bilgiyi daha sade ve kendine has bir şekilde anlarlar.¹³³ Bu durum hem toplumların tarihî tecrübelerinde hem de devletlerin yükseliş ve çöküşlerinde bariz bir şekilde görülmektedir. Günümüzde yapılan tarihi araştırmalar, dinlerin oluşumunda toplumsal ve ekonomik yapının etkisinin olmadığını, fakat kitlelerin dini inanç ve düşüncelerini büyük ölçüde yönlendirebileceğini göstermektedir. Aynı zamanda dini inanç ve düşüncelerin insanların toplumsal, ekonomik ve kültürel hayatlarını çok derinden etkileyebileceğini ortaya koymuştur.¹³⁴ Birtakım gizli ellerin tertibi olarak görülen pek çok tarihi olayın sebeplerine bakıldığında, bu olayların sosyal, siyasî ve iktisadî şartların değişiminden kaynaklandığı görülmektedir. Bu olayları doğru bir şekilde anlamanın yolu, bu değişimin iyi tahlil edilmesine bağlıdır.¹³⁵

İslâmiyet'te dönemin şartlarında gelir kaynakları, zekât, öşür, atâ, cizye, ganimet, haraç olarak sınırlandırılabilir.¹³⁶ Hz. Osman'ın katledilmesiyle sonuçlanan süreçte etkili olan iktisadî faktörlere bakıldığında bunlar: Devletin mali yapısı, maaş sistemi, harcama usulleri fethedilen arazilerle ilgili hüküm ve toprak yönetimi uygulamalarının eyaletlerde birtakım sıkıntılar ortaya çıkarmasıdır.¹³⁷ Nitekim Dûrî bu konuya şu şekilde dikkat çekmiştir:

Kabileler göçebelik hayatından yerleşik hayata, hayvancılığa dayalı bir geçim tarzından devletin tahsis ettiği ödenek ve maaşlara (ganimetlerin yanı sıra) dayalı bir geçim tarzına, kendilerine özgü yapıları olan ve kendi işlerinde söz sahibi bağımsız birimler olma halinden merkezi otoriteye dayalı, yönlendiren ve planlayan bir devlet içindeki sosyal birimler olma haline geçtiler. Üstelik tamamı fetihlere

¹³² Apak, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", 37.

¹³³ Yasemin Apalı, *Bilgi Sosyolojisi Açısından Din ve Zihniyet* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 13.

¹³⁴ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 14.

¹³⁵ Mustafa Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", *İslâmiyât*, 7/1 (2004), 155.

¹³⁶ Sâmerrâî, *el-Guliv ve'l-firaku'l Gâliyye fi'l hadâreti'l İslâmiyye*, 46.

¹³⁷ Benli, "Ebû Hanîfe'nin Sahâbe Anlayışının Ehl-i Sünnet'in Temel Görüşlerine Etkileri", 199.

katılmış olduğu halde, kabilelerin bütününe kıyasla ancak küçük bir azınlık bundan kazançlı çıkmıştı.¹³⁸

Fetihlere katılanlar tarafından “ganimet”, sahâbe tarafından “ümme malı” olarak görülen fey, Hz. Osman zamanında “devlet malı” olarak görülmekteydi. Merkezi hükümetin “devlet malı” olarak gördüğü fey üzerinde istediği gibi tasarruf etme yetkisinin olduğunu dile getirmesi,¹³⁹ muhalifler tarafından hak gaspı olarak değerlendirildi ve bu sebepten isyanlar meydana geldi.¹⁴⁰ Hz. Osman'ın hilafetinin II. altı senesinde devlet malında istediği gibi tasarruf etmesi ve akrabalarını öncelmesi, onlara devlet kademelerinde önemli görevler vermesi toplumda rahatsızlıkların meydana gelmesine sebep olmuştu.¹⁴¹ Kureyş'in hakimiyeti altında kanlarıyla ülkeler fetheden kabileler, savaşlarda elde edilen gelirlerin bir kısmının Kureyş'e verilmesini hazmedemiyorlardı. Kureyş'in devlet büyüklerinin servetlerindeki artış ve Ümeyyeoğulları'nın Hz. Osman'ın hilafetinin son zamanlarında devlet mekanizmasındaki etkinliği, H. Osman'ın şahsında Kureyş'e karşı bir başkaldırı anlamı taşıyordu.¹⁴² Mevâlî'nin kötü muameleye maruz kalıp aşağılanması ve kendilerinden keyfi bir şekilde vergi alınması,¹⁴³ onlarda Araplara karşı bir öfke birikmesinin oluşmasına sebebiyet vermekteydi. Ekonomik ve siyasi güçleri ellerinden alınan topluluklar, bir de ikinci sınıf Müslüman muamelesi görünce, öfkelerini bu durumun asıl faileri olan Kureyş kabilesi ve onların yöneticileri olan sahâbeye yansıtmış olmaları gayet normal bir durumdu.

Sahâbenin önde gelenleri zenginleşirken halk fakirleşiyordu.¹⁴⁴ Onları toplumun bu hususta duyduğu rahatsızlık konusunda uyaran, tevazu ve sadeliğe davet eden sesler yükselmişti.¹⁴⁵ Bu durum gulât gruplar tarafından da istismar konusu edildi.¹⁴⁶ Emevîler döneminde alınan ağır vergiler, yöneticilerin yolsuzlukları, halka köle muamelesi yapmaları ağır şartlarda yaşayan halkın yöneticilere karşı nefret duymasına sebep olmaktaydı. Halka göre İslâmî prensipleri en iyi yaşatacak kişiler Ehl-

¹³⁸ Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 29.

¹³⁹ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Zerkelî (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1996), 6/133-134.

¹⁴⁰ Demirci, “Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları”, 155.

¹⁴¹ Sâmerrâî, *el-Gulüv ve'l-firaku'l Gâliyye fi'l hadâreti'l İslâmiyye*, 41-42.

¹⁴² Benli, “Ebû Hanîfe'nin Sahâbe Anlayışının Ehl-i Sünnet'in Temel Görüşlerine Etkileri”, 196.

¹⁴³ Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 50.

¹⁴⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher* (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 2/261-263.

¹⁴⁵ Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 57.

¹⁴⁶ Sâmerrâî, *el-Gulüv ve'l-firaku'l Gâliyye fi'l hadâreti'l İslâmiyye*, 64.

i beyt'e mensup imamlardır. Ehl-i beyt mensuplarının Emevîler ve Abbâsîler döneminde siyasetten uzak bir hayat yaşamaları gâî hareketler için büyük bir fırsat doğurdu. Onun için gâî fırkalar Ehl-i beyt imamlarının ismini kendi hedeflerine ulaşmak için çok rahat bir şekilde kullanabiliyorlardı.¹⁴⁷

Hız. Peygamber ganimetlerin beşte birini, İslâm tebliği ve ihtiyaç sahipleri için ayırıyor, geri kalanını savaşçılara dağıtıyordu. Kendisinden sonra yönetime geçen Hız. Ebû Bekir atâları ve ganimetleri Müslümanlar arasında eşit bir şekilde dağıtıyordu. Hız. Ömer ise ilk etapta İslâmiyet'teki önceliklerine göre hazinedeki malları dağıtırken daha sonra bu kararından vazgeçmişti.¹⁴⁸ Hız. Ali mal dağıtımında Arap-Mevâlî ayrımı yapmıyordu. Bu durum Muavîye'ye karşı mücadelesinde Arapların kendisini desteklememesinin sebebi olarak gösterilmektedir.¹⁴⁹ Fakat Emevîler devrinde vergi konusunda o kadar ileriye gidildi ki, Müslüman olan Yahudi, Mecusi ve Hıristiyanlar'dan da zorla cizye alındı. Bu uygulama Ömer b. Abdülazîz tarafından kaldırıldı.¹⁵⁰ Ömer b. Abdülazîz 101/720 senesinde vefat edince valiler ve diğer devlet memurları haraç almak için eskisinden daha fazla zulüm ve zorbalığa başvurdu.¹⁵¹ İran'da ise durum daha kötüydü, oradaki halkın cizyelerini toprak ağaları topluyordu. Sırf vergi için Müslüman olanların Müslümanlığı kabul edilmiyordu. Bu durum insanların nefretine sebep olmuştu.¹⁵² Araplar mevâlîye ikinci sınıf Müslüman muamelesi yapıyorlardı. Mevâlî, savaş teçhizatlarında bile ayrıma uğruyor, at üzerinde savaşmalarına izin verilmiyor ve yaya olarak savaşmak zorunda bırakılıyorlardı. Savaşlar esnasında herhangi bir kahramanlık gösterirlerse bu durum Arapları hoşnut etmiyordu. Mevâlî'ye sadece ücret ve ganimetten pay veriliyor, askeri aylık maaş cetveline kaydedilmiyor ve düzenli aylık alamıyorlardı, Müslüman olmalarına rağmen cizye vergisinden kurtulamıyorlardı.¹⁵³ Mevâlî'den Emevîler döneminde yaşayıp, baskı ve zulme tanık olan birçok kişi kalplerinde Araplara karşı oluşan kin ve nefreti gizleme gereği duymuyordu. Bu kişiler yıkılan devletlerinin o şaşalı dönemlerine her zaman özlem duyuyorlardı. Üstüne bir de maaş, ganimet ve haraçtan almaları gereken payı alamayıp, savaşlarda da yaya olarak kullanılınca bu durum onları son derece rahatsız etmiş, Alioğulları veya Hâricîlerden kim Emevîlere karşı isyan ederse onları desteklemişlerdir.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Feyyâz, *Tarihu'l-İmâmiyyeti ve eslâfihim mine's-Şîatî: Münzü neşeti't-teşeyu' hattâ matlai'l-karni'r-râbi'l-hicrî*, 121-122.

¹⁴⁸ Sâmer râî, *el-Guliv ve'l- firaku'l Gâliyye fi'l hadâreti'l İslâmiyye*, 48-52.

¹⁴⁹ Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, 25-26.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/321.

¹⁵¹ Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, 45-46.

¹⁵² Sâmer râî, *el-Guliv ve'l- firaku'l Gâliyye fi'l hadâreti'l İslâmiyye*, 59-60.

¹⁵³ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 236.

¹⁵⁴ Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, 49.

Ekonomik faktör, insanların nazarındaki din anlayışını ve din alanındaki farklılıkların kurumsallaşmasını doğrudan etkiler.¹⁵⁵ Emevîler devrinde halktan zorla alınan ağır vergiler ve yapılan zulüm beraberinde İslâm'a karşı nefreti doğurdu. Bu durum gâlî fırkalar için istismara elverişli bulunmaz bir ortam sağladı.¹⁵⁶ Sahâbe neslini görmeyen ve ayrımcılığa uğrayan insanların Araplara olan kin ve nefretlerini onlara farklı şekillerde yansıtmış olmaları mümkündür.

Sonuç

Bir fırkanın inanç sisteminin oluşumunda ortaya çıktığı dönemin sosyokültürel yapısı son derece önemlidir. Gâlî fırkaların ortaya çıkışında iktisadî, siyasî, sosyokültürel sebeplerin yanı sıra Müslümanlar tarafından fethedilen bölgelerdeki mevcut inanç sistemleri ve kültürlerin etkisi olmuştur. Dinî ve sosyopolitik bir hareket olan Gulât-ı Şîa, iktidarlara karşı başlattığı siyasî başkaldırını geliştirmiş olduğu din anlayışıyla destelemiştir.

Hicrî I. asrının son çeyreğinde gulât kavramı oluşmaya başlamış, bu düşüncede olan fırkalara ait fikir ve inançlar Müslüman toplumunun küçük bir kesimi tarafından destek görmüştür. Bu fırkaların ortaya çıktıkları döneme bakıldığında genellikle Emevîler dönemi olduğu görülür. Ehl-i beyt ve Hz. Ali taraftarlığı, Arap aristokrasisi ve Emevîlere karşı muhalefet etmenin güçlü bir vasıtasıydı. Emevîlerin yanlış uygulamaları ve Hz. Ali'ye karşı uygulanan hakaret politikası, halkta Ehl-i beyt'e karşı sevgi Emevîlere karşı nefretin oluşmasına sebep oldu. Sebeiyye, Keysâniyye, Muğîriyye, Hattâbiyye, Yemâniyye, Kâmilîyye ve Mansûriyye fırkalarının ortak özelliklerinin Hz. Ali ve Ehl-i beyt'ten bazı kişilerin imâmetini savunmak olduğu görülür.

Mevâlî kitlenin siyasî arenada var olma çabası Gulât-ı Şîa'nın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. İkinci sınıf insan muamelesinden kurtulmak isteyen çevrelerin seçtiği yöntem Ehl-i beyt imamları adına ortaya çıkan kişilere destek olmaktı. Onlara göre toplumda adâlet ve eşitliği sağlayacak kişiler ancak Hâşimî soyundan olabilirdi. Bu anlayış zamanla Ehl-i beyt imamları adına aşırı fikirlerin ortaya atılmasına sebep oldu. Akabinde Ehl-i beyt imamlarının önce ilâhî nass ile imâmetleri, sonra peygamber oldukları savunuldu. Bu durum Ehl-i beyt'ten kişiler hakkında efsanelerin üretilmesinin önünü açtı. Şîî nitelikli gâlî fırkalarda görülen sahâbe karşıtlığı bu aşırılığın tezahürlerindedir. İmâmet nazariyesi merkeze alındığında Hz. Ebû Bekir,

¹⁵⁵ Hasan Onat- Sönmez Kutlu, "Giriş", *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 52.

¹⁵⁶ Sâmerî, *el-Gulûv ve'l- firaku'l Gâliyye fi'l hadâreti'l İslâmiyye*, 53.

Hiz. Ömer ve Hiz. Osman'ın hilâfetleri gayri meşru hale gelmektedir. Dolayısıyla ilk üç halife hilâfeti zorla ele geçiren kişiler konumuna düşmektedirler. Bu durum karşısında sessiz kalan ve herhangi bir teşebbüste bulunmayan sahâbe yapılan adaletsizliğe ortaktır. Gulât-ı Şîa'nın kendi dinî, siyasî ve kültürel şartları içerisinde geliştirdiği ve ortaya attığı fikirler farklı mezheplerin inanç sistemlerinde yaşamaya devam etmiştir.

Kaynakça

- Atvân, Hüseyin. *ez-Zendekatü ve's-Şuûbiyye fî asri'l-Abbâsiyi'l-evvel*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1984.
- Akbulut, Ahmet. *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası: Alevî-Sünnî Ayrışmasının Arka Planı*. Ankara: Otto Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Avcu, Ali. *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şîa*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Akgün, Hüseyin. *Goldziher ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Atay, Hüseyin. *Ehl-i Sünnet ve Şîa*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Apak, Adem. "Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye". *İstem* 12 (2008), 17-51.
- Arı Mehmet Salih. *İmâmîyye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Apalı, Yasemin. *Bilgi Sosyolojisi Açısından Din ve Zihniyet*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Atalan, Mehmet. *Şîiliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer ess-Sâdık'ın Yeri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Askerî, Murtazâ. *Abdullah b. Sebe ve Esâtîru Uhra*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'z-Zehra, 6. Basım, 1991.
- Askerî, Murtazâ. *Meâlimü'l-medreseteyn*, 3 Cilt. Kum: el-Mecmau'l-Âlemî lî-Ehli'l-Beyt, 2. Basım, 1426/2005.
- Bacak, Nigar. *İmamiyye Şîası'nda Sahabe Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009
- Benli, Yusuf. "Gnostizmin Şîa'nın İlk Oluşumuna Etkileri". *Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu*, ed. Hulusi Arslan, Mustafa Bozkurt. 175-211. Malatya: İnönü Üniversitesi Matbaası, 2012.
- Benli, Yusuf. "Ebû Hanîfe'nin Sahâbe Anlayışının Ehl-i Sünnet'in Temel Görüşlerine Etkileri". *IV. Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu: Hanefîlik-Mâturîdîlik*. ed. Cengiz

- Çuhadar, Mustafa Aykaç, Yusuf Koçak. 2/174-244. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Zerkelî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *Kitâbü Usûli'd-dîn*. İstanbul: Matba'atü'd-Devle, 1928.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 2016.
- Demir, Mahmut. *Hadis ve İdeoloji*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Demir Abdulalim. *İmâmîyye Şîa'sı Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Demirci, Mustafa. "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları". *İslâmiyât* 7/1 (2004), 155-170.
- Dûrî, Abdulazîz. *İslâm İktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Daftary, Farhad. *Şîî İslam Tarihi*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Emin, Ahmed. *Duha'l İslâm*. 2 Cilt. Windsor: Müessesetü Hindâvî, 2017.
- Eşarî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makalâtu'l-İslamiyyîn ve'htilafu'l musallin*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Kâhire: Mektebü't-n-Nahda el-Mısriyye, 1950.
- Feyyâz, Abdullah. *Tarihu'l-İmâmîyyeti ve eslâfihim mine's-Şîatî: Münzü neşeti't-teşeyu' hattâ matlai'l-karni'r-râbî'l-hicrî*. Bağdat: Matba'atü Esed, 1970.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydilik". *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu. 211-238. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies*. çev. C. R. Barber-S. M. Stern, 2 Cilt. Chicago: Aldine Publishing Company, 1967.
- Hillî, Hasan b. Yusuf el-Mutahhar. *Minhâcü'l-kerâme fi ma'rifeti'l-imâme*. thk. Abdürrahîm Mübârek. Meşhed: Müessesetü Âşûrâ, 1379/1959.
- Hasan, Abdüllatif Abdürrahmân. *Eserü'l-fikri'l-Yahûdî alâ Gulâti's-Şîa*. Riyâd: Obekan Yayınları, 2014.
- İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el- Endelüsî. *el-İkdu'l-ferid*. thk. Müfîd Muhammed Kamîha. 9 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim. *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Eb'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

- İbn Kuteybe Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Meârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kâhire: Dâru'l-Meârif, 4. Basım, 1981.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*. thk. Muhammed İbrahim Nasir- Abdurrahmân Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2. Basım, 1996.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Şam: Dâru'l-Kalem, 4. Basım, 2009.
- Kılıçlı, Mustafa. *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1986.
- Korkmaz, Sıddık. *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.
- Korkmaz, Sıddık. *Karizma Dindarlığı -Şiîlik Üzerine Araştırmalar-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Kutlu, Sönmez. "İlk Mürcî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997), 317-331.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Kutlu, Sönmez. *Güncel Din-Siyasi Meseleler Üzerine Yazılar*. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Koçak, Yusuf. *Erken Dönem Şiîlikte Gnostik Tezahürler*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Karadeniz, Muhammed Usame. *Muhtâr es-Sekafi'nin Görüşleri ve Şiî Fırkalara Etkisi*. Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- el-Kadî, Vedad. "Keysâniyye'ye Özel Referansla İslam Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi". çev. Yusuf Benli. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/2 (2007), 241-276.
- Kummî, Sa'd b. Abdullah Ebî Halef el-Eşarî. *Kitabü'l-makâlât ve'l fîrak*. haz. Muhammed Cevâd Meşkûr. Tahran: Matba'atü Haydarî, 1321/1903.
- Keşşî, Ebû Amr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz. *Ricâlü'l-Keşşî*. nşr. Seyyîd Ahmed el-Hüseynî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lem li'l-Metbûât, 2009.
- Kâtib, Ahmed. *es-Sünnetü ve's-Şîa:Vahdetü'd-din Hilâfü't-tarihî ve's-siyasî*. nşr. Ahmed el-Kâtib. Londra: y.y., 4. Basım, 2010.
- Kâtib, Ahmed. *Tetavvürü'l fikri's siyâsiyi's Şiî min şûrâ ilâ vilâyeti'l fâkih*. Beyrut: Dâru'l Cedîd, 1998.
- Kıfârî, Nâsır b. Abdullah b. Ali. *Usûlü'l-mezhebi's-Şiati'l-İmâmiyyeti'l-İsnâaşeriyye: Arz ve nakd*. Riyad: Câmîatü İmam Muhammed b. Suud, 2. Basım, 1994.
- Lapidus, Ira M. *İslâm Toplumları Tarihi*. çev. Yasin Aktay. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2005.
- Mustafa, İbrahim vd. *el-Mu'cemü'l-Vasît*. Tahran: Müessesetü's-Sâdik li't-Tibaa' ve'n-Neşr, 5. Basım, 1226/1812.
- Meşkûr, Cevad. *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. çev. Mehmet Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit, Cemil Hakyemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.

- Mescid-i Camiî, Muhammed. *Ehl-i Sünnet ve Şîa'da Siyasi Düşüncenin Temelleri*. çev. Malik Eşter. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân. *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bid'a*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 4. Basım, 2009.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali. *Murûcu'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Mağribî, Ali Abdulfettah. *el-Firaku'l-kelamiyyetü'l-İslâmiyye: Medhalün ve dirâsetün*. Kâhire: Mektebütü Vehbiyye, 2. Basım, 1995.
- Neşvânü'l-Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd el-Himyerî. *el-Hûru'l- 'Iyn*. thk. Kemâl Mustafa. Beyrut Dâru'l-Âzâl, 1975.
- Newman, Andrew J. *Twelver Shiism: Unity and Diversity in the Life of Islam, 632 to 1722*. Edinburg: Edinburg University Press, 2013.
- Sâmerrâî, Abdullah Sellûm. *el-Gulûv ve'l- Firaku'l Gâliyye fi'l Hadâreti'l İslâmiyye*. Bağdat: Dâru Vâsıt, 3. Basım, 1988.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. Kâhire: Daru't-Tevfikiyye, 2015.
- Topaloğlu, Fatih. *Şîa'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Tucker, William F. "Âsiler ve Gnostikler: el-Muğîre ibn Sa'id ve Muğiriyye". çev. Ethem Ruhi Fırlalı. *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1982), 203-216.
- Tucker, William F. "Ebû Mansûr el-İclî ve Mansûriyye: (Avrupa) Ortaçağı Terörizmi Hakkında Bir Çalışma". çev. Ethem Ruhi Fırlalı. *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1982), 217-229.
- Türker, Sadık. "İslâm Siyasetinde Ana Etken Olarak Roma Eğilimi". *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 21 (2012), 195-218.
- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şîiliği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Onat, Hasan-Kutlu, Sönmez. "Giriş". *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu. 19-60. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslam*. İstanbul: İletişim Yayınları, 14. Basım, 2016.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Öz, Mustafa. "Gâliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/333-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

-
- Râvendî, Ebû'l-Hüseyn Kutbüddîn Saîd b. Hibetullah. *el-Harâic ve'l-cerâih*. thk. Müessesetü'l İmâm el-Mehdî, 3 Cilt. Kum: Müessesetü'l İmâm el-Mehdî, 1409/1988.
- Taberî, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rüsul ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahîm. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1967.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.